

P J ANDERS LINDER:

En lektion i värdighet

För den politiske filosofen är det blott alltför lätt att tappa bort personerna på sin grubblande stråt och komma fram med föga mer än elegant satslogik i rän-seln, skriver P J Anders Linder.

En god talesman för det personliga exemplets betydelse är däremot Adam Michnik, skriftställaren som är en av centralgestalterna i det polska motståndet. I essäsamlingen "En lektion i värdighet" argumenterar Michnik för sin sak inte minst genom att diskutera de konkreta dilemman han möter som oppositionell intellektuell i Polen.

Hur skall man agera när myndigheterna kräver lojalitetsförklaringar? Hur lång måste skeden vara för att man skall våga äta soppa med Djävulen?

P J Anders Linder är redaktör vid Marknadsekonomisk Tidsskrift.

I början av sjuttioalet vaknade den politiska filosofin till liv efter en lång törnrosasömn. Den som tog sig före att kyssa liv i den insomnade skönheten (se där vart bildspråk kan föra en) var amerikanen John Rawls, som i sin *A theory of justice* (1971) utvecklade ett filosofiskt försvaret för den omfördelade välfärdsstaten.

Rawls' slutsatser fick inte stå oemotsagda länge. Tre år senare publicerade Harvardprofessorn Robert Nozick den kraftfulla *Anarchy, State and Utopia*, som utgör ett liberalt alternativ till Rawls och ur ett rättighetsperspektiv argumenterar för den minimala staten.

Kring dessa båda böcker kom mycket av den politisk-teoretiska debatt som fördes utanför den marxistiska vänstern att kretsa. Kommentarer till Rawls och Nozick upptar redan åtskilliga hyllmeter. Men inte desto mindre låg förmodligen deras största betydelse inte i de filosofiska landvinningarna. Det viktigaste var brottet med femtio- och sextioalens "idélösa" politik, politiken som föga mer än en samhällelig ingenjörskonst, där politisk majoritet gav i det närmaste obegränsad legitimitet.

Plötsligt kunde man tala om "rättigheter" igen, och den debatt om vilka gränser som borde stakas ut gentemot den offentliga makten, som förts med sådan hetta ett sekel tidigare, betraktades åter som meningsfull. Att det sedan klövs hår och trättes om påvens skägg under exegesen av de nya liberala katekeserna fick man väl leva med. Det viktiga var att det åter fanns nerv i politiken, att samhällsingenjörernas manipulationer plötsligt kunde mätas efter andra måttstockar än den numerära majoritetens.

Denna syn vann gehör, inte minst därför att den står i sådan samklang med den mänskliga erfarenheten. Värdenihilismens avfärdande av "rätt" och "fel" som metafysiska såpbubblor känns – inte minst efter Katyn och Treblinka – oerhört brutalt, och det förändras knappast av det faktum att det är svårt att härleda naturliga rättigheter logiskt och att ingen riktigt har lyckats sluta det filosofiska bråddjup som David Hume öppnade mellan "vara" och "böra". Inte ens en överdängare som Nozick ger sig ju i kast med den uppgiften; han väljer i stället att inleda sin bok med att framt deklarerar att människor har rättigheter och därmed basta.

Men samtidigt som de moderna rättighetsteoretikerna har givit oss en ny, rimligare syn på det offentliga livet, är och förblir deras lösningar skrivbordsprodukter, som förvisso gör oss bättre rustade att punktera makthavarnas anspråk på o begränsad politisk legitimitet, men som likafullt kommer till korta när en oändlig mängd konkreta samhällsproblem och konflikter mellan människor skall hantearas. Det går, som någon har sagt, inte att med t ex Nozick som grund konstruera dataprogrammet Digital Ethics, som skall ge svar på vilken handling som är den rätta i varje tänkbar situation. Lika omöjligt som det är för samhällsingenjörerna att samla in och bearbeta alla de data de behöver för att sköta maskinen samhället på ett sätt som är tillfyllest, lika omöjligt tycks det vara för liberalen att formulera – och motivera – en oföränderlig uppsättning etiska regler med generell giltighet.

Detta betyder naturligtvis inte att man måste ge upp liberalismen, men däremot

finns det goda skäl att fundera över på vilka sätt den kan kompletteras och göras mer mångfasetterad, mänskligare.

Just det mänskliga är centralt. Ty vad annat är det politik och offentligt liv handlar om? För den politiske filosofen är det blott alltför lätt att tappa bort personerna på sin grubblande stråt och komma fram med föga mer än elegant satslogik i ränseln. Men det är dumt, ty det är ingen slump att beslutsfattare, som hunnit bli gamla och kloka, ofta har kollegernas memoarer som favoritlektyr. När de behöver råd om hur ett besvärligt dilemma skall benas upp, har de mer att lära av Churchill eller Marcus Aurelius än av Dworkin och Rawls. Och konsten och litteraturen är härvidlag lika användbara källor som någon annan "verklighet".

En lektion i värdighet

En god talesman för denna uppfattning, för det personliga exemplets betydelse, möter man i den mycket intressanta boken "En lektion i värdighet" (1988), som är redigerad av Anders Bodegård och nyligen givits ut på Ordfronts förlag. Volymer rymmer ett knappt tjugotal essäer av Adam Michnik, skriftställaren som är en av centralgestalterna i det polska motståndet.

Michnik argumenterar för sin sak inte minst genom att diskutera de konkreta dilemman han mött – och möter – som oppositionell intellektuell i Polen, och dessutom är hans texter fulla av referenser till den polska historien och kulturen. Det är genom att *gestalta* moraliska problem snarare än dissekera dem analytiskt som han försöker få fram vad han har att säga.

Hur skall man agera när myndigheter-

na kräver lojalitetsförklaringar? Hur skall man hantera de små segrar som oppositionen ibland noterar? Kan man gå in i samarbete med staten och det kommunistiska partiet? Hur lång måste skeden vara för att man skall våga äta soppa med Djävulen? Skall man driva sin egen uppfattning till sin spets gentemot de polska myndigheterna — även om det i värsta fall kan leda till att den sovjetiska militären intervenerar? Det är den typen av frågor som sysselsätter Michnik, frågorna om hur man skall tillämpa sin övertygelse i en fientlig omvärld, frågorna om hur en människa skall kunna behålla sin värdighet.

Michniks val av form för sina resonemang är förstås en konsekvens av den situation han befinner sig i. För honom är det centrala problemet att finna en metod, en hållning, som låter honom klara av den ständiga konflikten med makten med bibehållen värdighet och självkänsla, och det som gör hans essäer politiska är deras förmåga att kommunicera denna hållning till Michniks landsmän.

För den som kräver att en politisk text skall vara snörrät och fullständigt logiskt konsistent kan Michnik understundom förefalla motsägelsefull. Men det finns skäl därtill. Västerlänningarna kan ägna sig åt att bygga upp omfattande principiella regelverk i godan ro — ingen säkerhetspolis kommer att slita upp dem ur sängen strax före gryningen för den sakens skull. Men för Michnik skulle det mycket väl kunna gå så — det har gjort det flera gånger redan — och det vore fåfängt att fångslas för något som av hans landsmän knappast kan ses som någonting annat än en lek med abstrakta begrepp. Vad de behöver är moralisk vägledning i sin grådaskiga skymningstillvaro.

Gnetter och änglar

Ett intressant exempel är samlingens längsta essä, "Gnetter och änglar", som Michnik färdigställde i Warszawa 1979. "Gnetterna" är de personer som på något sätt — och inte nödvändigtvis som tjallare eller direkt kollaboratör — har samröre med myndigheterna. Michnik skriver sin text som svar på ett inlägg av en annan polsk oppositionell författare, Piotr Wierzbicki, som i uppsatsen "Traktat om gnetter" gått till våldsamt angrepp på varje ansats till kompromiss med makten.

Självklart menar Michnik att det är ett svårt brott att svika sina vänner och sitt folk för egen feghets eller kortsiktig vinnings skull. Men han finner det samtidigt ofruktbart och farligt att konsekvent säga nej till varje form av kompromiss, att aldrig acceptera delen utan villkorslöst kräva det hela. Ty en sådan inställning ställer orimliga krav på människorna och bidrar därmed snarare till att splittra än ena polackerna mot sina förtryckare.

Michnik skriver: "Aleksander Wat har skrivit någonstans att det bara finns ett enda svar på frågan om hur de intellektuella i Stalins länder ska bete sig. Svaret är av Shakespearesk natur: de bör dö. Kanhända är det det riktiga svaret. Men det är, som jag ser det, ett svar som man bara kan rikta till sig själv, med det kriteriet kan man endast döma sig själv, det offret får man endast begära av sig själv. Den som begär det svaret av andra tillerkänner godtyckligt sig själv rätten att råda över andras liv. Sådant brukar i allmänhet sluta illa."

Att polemisera med uppfattningen att det är den oppositionelles plikt att dö (vilket förstås måste vara en inställning som tilltalar makten) kan förefalla överflödigt. Få

torde väl vara så fanatiska. Ja, kanske, men polemiken riktar sig nog i själva verket mot de besinningslösa principryttarna, de som förbannar snarare än välkomnar liberaliseringar från kommunistregeringens sida, eftersom sådana minskar befolkningens hat mot överheten.

Sådana zeloter är lojalare mot abstraktionerna än mot medmänniskorna, och det är en farlig hållning för en intellektuell, ty den förvandlar honom till ett randfenomen, en bisarr extremist som folk vägrar att lyssna till. Hans uppgift är i stället att outröttligt tjäna andra genom att punktera de dogmer som överheten använder sig av för att hålla människorna fjättrade och skänka alternativen till makten gestalt. Den intellektuelle skall ingjuta hopp och moralisk styrka, inte gissla sina medmänniskor med oeffterlevliga krav.

Ibland kan det till och med vara dumt att kräva det självklara, menar Michnik: "Wierzbicki raljerar med argumentet: nu är inte rätta ögonblicket för den här aktionen. Det är en undanflykt jag också hört många gånger. Men . . . jag vill härmed meddela att om någon kommer till mig i dag (dvs 6/12 1978) och föreslår att jag ska skriva under en petition med kravet att de sovjetiska trupperna ska lämna Polen så kommer jag — trots att jag gillar kravet och trots att jag därmed riskerar öknamnet 'gnet' — att säga nej. Inte rätt ögonblick."

Varför? Bl a därför, fortsätter Michnik, att han "är rädd för att vi som reaktion på vår ofrihet blir 'slavar under gesten' — och i konsekvens därmed visar nedlåtenhet mot sådana konstnärliga och intellektuella värden som inte låter sig omedelbart förklaras på politikens språk . . . Oppositionella som jagas av polisen, plågas av

husrannsakingar, kan av denna text [Wierzbickis "Traktat om gnetter"] lära sig att hysa förakt för människor vilkas övertygelser, temperament eller helt enkelt rädsla bjuder dem att leva ett annat liv och på andra sätt tjäna den sak som ofta är gemensam."

Och som en konsekvens av detta utbildas lätt ett speciellt etos bland de allra aktivaste oppositionella, som riskerar att isolera dem från det övriga samhället. I bästa fall gör det deras övertygelse än djupare, men alltför ofta leder det i stället till galenskap och elitism. Revolutionären kommer att uppfatta sig själv som en som har större rättigheter än andra, någonting förmer, en "ängel".

Michnik skröder inte orden: "En ängel som fordrar hjältemod inte bara av sig själv utan också av andra, som inte tillmäter kompromissen minsta värde, som ser på världen med den manikeistiska förenklingens ögon, som föraktar människor med en annan uppfattning om skyldigheterna mot nästan — en sådan ängel har, hur mycket han än dyrkar himlen, redan slagit in på vägen som leder till helvetet. Om han sedan motiverar sina handlingar med fraser om oavhängigheten eller om en socialistisk universalistisk utopi har ingen betydelse — han sår frön till ett hat som ska växa."

Emigrationens dilemma

Uppsatsen om gnetter och änglar är långt ifrån den enda i En lektion i värdighet som tar upp frågan om hur man bör förhålla sig till makten. Tvärtom är det problemet ett av bokens viktigaste genomgående temata. Så diskuterar Adam Michnik emigrationens dilemma i en essä:

Är det ett svek att emigrera? Överger man dem som stannar kvar? Hans svar blir nekande. Det går inte att döma dem som anser sig leva fullare liv utomlands, och de tjänster de kan göra polackerna i Polen, den friska luft som de kan andas in, är ovärderliga. Att Michnik själv anser sig oförmögen att resa, moraliskt förpliktad att stanna, får honom inte att fördöma dem i exil.

En annan lång text analyserar den tyske Nobelpristagaren Thomas Mann och dennes ihärdiga ovilja att öppet och entydigt ta avstånd från nationalsocialismen. Svek Thomas Mann friheten och rättvisan genom att tåga? Genom att gå i exil i stället för att stanna kvar och tvinga nazisterna att sätta honom i fängelse? Inte nödvändigtvis, skriver Michnik, som själv suttit i fängelse åtskilliga gånger för sin övertygelses skull. Mann teg därför att han menade sig att ha sin största plikt emot sitt arbete, sin konst, och hyste övertygelsen om att ett politiskt ställningstagande skulle skymma hans litterära innehåll. Hans böcker, dessas vaktslående om den hela människan, utgjorde hans bidrag till kampen för det rätta. Om hans uttalanden ledde till att hans böcker förbjöds, skulle denna röst tystas — och "politikern" Manns röst hade inte alls samma bärkraft.

Kommunismen kränker människornas värdighet

Dessa exempel ur Michniks bok får inte leda någon att tro, att han skulle sväva på målet vad gäller avståndstagandet från det kommunistiska förtrycket i Polen. Ty kommunismen kränker människornas värdighet — och det är vad som är förbjudet mer än någonting annat. När det gäller

de fundamentala moraliska frågorna är Michnik obeveklig. Det är inte på deras område kompromisser kan försvaras.

Michnik visar en imponerande andlig mognad i sin inställning till den politiska tillvarons problem. Han väljer att utmana övermakten genom sin livshållning snarare än genom tomt prat — eller terrorism — och fungerar därigenom som konkret exempel för sina landsmän. Han ger dem ett möjligt moraliskt beteende att ta ställning till och låta sig inspireras av i stället för att driva på dem med abstrakta uttåg. Hans liv är ett pedagogiskt mästestycke, en lektion i värdighet. Han adde- rar en fundamental dimension till de tekniskt inriktade politiska filosofernas analyser.

Bär då detta någon relevans för den svenska situationen? Vi är ju välsignade med demokrati och yttrandefrihet och våra författare kan utmåla statsministern som en lallande däre utan att ens behöva betala skadestånd.

Förvisso. Men det betyder inte att det civila samhället aldrig kommer i konflikt med den politiska makten. Sådant sker dagligen. Flyktingfrågan är väl det mest aktuella exemplet. För många människor är det uppenbart att det är deras moraliska plikt att trotsa myndighetsbeslut, trots att dessa bär den parlamentariska demokratins insegel. Men i Sverige finns det bara rudiment av ett kristet civilt samhälle, som kan ge det moraliska stöd som detta motstånd kräver.

I Polen är situationen annorlunda. Det är inte för inte ateisten Michnik ägnar den polska kyrkan ingående diskussioner i En lektion i värdighet. Han konstaterar att kyrkan, med sin hierarki och sina anspråk på andligt ledarskap, utgör en auktoritär

organisation som behöver ifrågasättas. Men denna progressiva inställning gör honom inte blind för kyrkans förtjänster. När den polska katolska kyrkans primas, Stefan Wyszyński, gick i fängelse 1953 för att förhindra att staten skulle ta makten över kyrkan anslår han tonen för efterkrigstidens polska katolicism. Den försöker inte längre, som vid tidigare tillfällen i Polens historia, utverka förmåner och privilegier från den politiska makten utan ställer sig konsekvent på de förföljdas, på det civila samhällets sida. Det ger detta en andlig kraft, vars motsvarighet saknas i Sverige.

Samtidigt kan man ju inte a priori utgå ifrån att varje person som väljer att sätta sig upp mot den politiska makten och bryta dess lagar har rätt. Ibland måste man lyda.

På just detta område har inte Michnik så mycket vägledning att ge. Han diskuterar förhållandet till makten, men utgår konsekvent ifrån att den som står i ett antagonistiskt förhållande till överheten också har rätten på sin sida. Problemet som analyseras är sedan hur denne medborgare skall bete sig, hur han skall rädda sin värdighet och nå resultat. Vad som skiljer en riktig uppfattning från en felaktig diskuterar han inte.

Innebär det att han är anarkist? Att han menar att inte bara den som håller flyktingar och oppositionella gömda har rät-

ten på sin sida, utan också den som struntar i att betala skatt, eller bygger hus utan byggnadslov? Den som sänder radio utan tillstånd?

Sådana problem är kanske hypotetiska i dag, exempel på de abstrakta tvister om påvens skägg som endast är av tredje rangens intresse för de förtryckta, men de upphör att vara så i det ögonblick förtrycket lindras och ett demokratiskt styre tar vid. Vad skall komma efter general Jaruzelskis regim? Framtiden är en blind fläck i Adam Michniks texter.

Kanske är det avsiktligt. Genom att koncentrera sig på den nuvarande regimens brist på mänsklig anständighet undviker Michnik att skapa splittring de oppositionella grupperna emellan (ty de är naturligtvis sinsemellan mycket olika, bestående av allt ifrån traditionalistiska beundrare av marskalk Pilsudski till socialister som drömmer om den sanna kommunismen).

Men förr eller senare måste oppositionen söka bestämma sig för vad den är för, endast så kan övergången till genuin demokrati och pluralism förberedas. Men Michnik hesiterar inför detta. "Om jag för egen del hade att välja mellan Pinochet och Fidel Castro så skulle jag välja — Marlene Dietrich", säger han. Det gör han rätt i. Men när han tvingas välja mellan Fidel Castro och Margaret Thatcher?